

ПЕРЕЖИВАННЯ ПРОВИНИ НЕПОВНОЛІТНІМИ, СХИЛЬНИМИ ДО ПРАВОПОРУШЕНЬ

Актуальність теми дослідження зумовлена високим рівнем злочинності неповнолітніх в Україні та недостатньою ефективністю її профілактики, дефіцитом дієвих засобів коригування дефектів у морально-психологічному розвитку дітей.

Сучасними науковими дослідженнями з кримінології, вікової, педагогічної, соціальної, юридичної психології та девіантології (Ю.М. Антонян, В.І. Барко, Л.С. Виготський, Г. Зер, Ю.Б.Ірхін, Л.І. Казміренко, І.С. Кон, Н.Ю. Максимова, С.Д. Максименко, В.С. Медведєв, Л.І. Мороз, К. Муздибаєв, М. Райт, О.П. Саннікова, В.О. Татенко, С.І. Яковенко та ін.) закладено підґрунтя для розроблення ефективної системи профілактики і коригування порушень у морально-психологічному розвитку неповнолітніх. Зрозуміло, що цю систему потрібно постійно вдосконалювати з урахуванням змін, які відбуваються на рівні суспільної та індивідуальної свідомості.

Аналіз праць щодо переживання провини свідчить, що в зарубіжній психології цей напрям активно розвивався останні п'ятдесят років (К. Barret, R. Baumeister, M. Berkowitz, J. Bybee, N. Eisenberg, T. Ferguson, M. Hoffman, M. Lewis, M. Mosher, J. Tangney). Однак існують труднощі щодо застосування результатів цих досліджень, адже переживання провини значним чином залежить від національної культури, ментальності, воно є соціальним як за суттю, так і за походженням. У вітчизняній психології досліджень, присвячених ролі переживання провини в моральному розвитку, не багато: це праці Ф.Басіна, Ф.Василюка, Д. Дружиненко, О.Малєєвої, К. Муздибаєва. Проте питання генезису, ролі та функцій переживання провини, його зв'язку з протиправною поведінкою неповнолітніх в них спеціально не досліджувалися.

Метою дослідження є обґрунтування доцільності використання методики актуалізації конструктивного переживання почуття провини неповнолітніми, що знаходяться на обліку в територіальних підрозділах кримінальної міліції у справах дітей при здійсненні індивідуальної профілактичної роботи з ними.

Об'єкт дослідження – ставлення до себе та своїх вчинків як суб'єктивний чинник правомірної або протиправної поведінки неповнолітніх.

Предмет дослідження – особливості переживання провини неповнолітніми, схильними до правопорушень.

Для проведення констатувального експерименту використано *методи* анкетування, сфокусованого інтерв'ю, комплекс із семи опитувальників: "Хто Я" (М. Кун-Т. Макпартленд), дослідження Я-реального та ідеального (Т. Лірі), самоставлення (В.В. Столін, Р.С. Пантілєєв), схильності до девіантної поведінки (О.М. Орлов), методики дослідження структури самосвідомості (О.Ю. Веретенников), психологічної захищеності особистості (Б.А. Баєва), провідних механізмів психічного захисту (Р. Плутчик), які забезпечили об'єктивацію "Я-концепції" досліджуваних, надали можливість з'ясувати провідні механізми психічного захисту. Зміст та інтенсивність переживань неповнолітніми провини за дії, що суперечать моральним і правовим нормам, досліджені за допомогою опитувальника, розробленого здобувачем, а також тесту кольорових виборів М. Люшера у модифікації Є.Ф. Бажина та О.М. Еткінда. При підготовці до формульованого експерименту проведено анкетування працівників КМСД та фокус-групи, що дозволило виявити потребу у розробленні активних методів впливу на зміст та інтенсивність переживання провини неповнолітніми, а безпосередньо під час експерименту використано методику рефлексивного аналізу вчинків неповнолітніх (як елемент підготовки до участі в "колі примирення"), розроблене автором стандартизоване інтерв'ю "Хто винен?", окремі процедури розробленого Л.І. Мороз рефлексивного тренінгу особистісного зростання.

Для контролю результативності формульованого експерименту застосовані "Морфологічний тест життєвих цінностей", методики дослідження ціннісних орієнтацій (М. Рокича) та рівня суб'єктивного контролю (РСК), експертна оцінка, методи математичної статистики (оцінка достовірності відмінностей).

Теоретичний аналіз проблеми свідчить, що в останні роки увага дослідників змістилася з причин і наслідків девіантної та злочинної поведінки неповнолітніх на можливість її профілактики. Ю. Антонян, В. Барко, О. Джу́жа, Г. Зер, Ю. Клейберг, Н. Максимова, Ю. Меркулова, Л. Мороз, Т. Семікоп, М. Райт, В. Татенко, С. Яковенко та інші автори розробили теоретичні і прикладні засади загальної, спеціальної, індивідуальної, комплексної профілактики девіантної й протиправної поведінки. Ці вчені запропонували інноваційні (відновний, проактивний) підходи та конкретні психолого-педагогічні методики її профілактики і корекції, засновані, зокрема, на розвитку самосвідомості та критичного ставлення до своїх вчинків.

Феномену переживання провини приділяв увагу З.Фрейд, а згодом до його вивчення долучилися і багато інших представників психоаналізу; гуманістичного і когнітивно-поведінкового напрямів психології та психіатрії, які розробили методики, спрямовані на позбавлення людини хворобливого почуття провини, і водночас довели, що переживання провини необхідне людині для духовного розвитку, а тому не варто його усувати чи полегшувати.

У загальній та віковій психології нагромаджено багато даних стосовно сутності й генези переживання провини (Ф. Басін, Ф. Василюк, Д. Дружиненко, О. Малєєва, К. Муздибаєв), але загально визнаного тлумачення цього явища не існує. Систематизація та узагальнення цих даних дозволили сформулювати низку гіпотез про зв'язок переживання провини з системою відношень людини; цінностями, смислами та рівнем морально-психологічного розвитку. Ці положення вказують на суттєву роль переживання провини у запобіганні порушенням у морально-психологічному розвитку дітей, а також у профілактиці та корекції аморальної й протиправної поведінки неповнолітніх.

Запропонована класифікація осіб, що переживають провину: 1) ті, в кого вона безпідставна (невротична, не пов'язана з конкретними порушеннями норм поведінки); 2) ті, в кого вона детермінована конкретними аморальними чи протиправними діями. Останні поділяються на осіб, які переживають: а) провину за конкретну дію чи бездіяльність; б) провину генералізовану, не пов'язану з конкретними подіями; в) провину перед конкретною особою; г) провину перед широким загалом людей. Окрім того виділено категорії невинуватих і тих, хто не відчуває провини, хоча підстави для

цього існують. Переживання провини у цьому випадку замінюється тривожністю, гнівом, страхом покарання тощо.

Серед детермінант протиправної або правомірної поведінки неповнолітніх міркування правового порядку практично відсутні. Більше значення мають суб'єктивні переживання, думки та почуття, пов'язані з морально-психологічними якостями особистості, зокрема, страхом суспільного осуду, покарання, переживанням провини. На жаль, такі поняття, як честь, совість, сором у наш час виходять із вжитку у молодіжному середовищі, їх не часто можна почути в родинному колі чи в школі, їх все рідше досліджують науковці. Проте існують теоретичні та практичні передумови активізації цих морально-психічних утворень, наприклад, шляхом застосування відновного підходу в ювенальній юстиції.

На підставі аналізу філософської та психолого-педагогічної літератури розкрито логіку становлення поняттєвого апарату, що використовується для тлумачення детермінант правомірної та протиправної поведінки, виписано зміст і відмінності таких понять, як совість, почуття сорому й переживання провини. Доведено, що ці психологічні утворення можуть стати потужними чинниками правомірної поведінки, унеможливити злочинні дії особистості.

Дослідження за методикою "Хто Я" М. Куна-Т. Макпартленда дозволили зібрати дані для аналізу семантичного поля "Я-концепції" основної та контрольної групи. Самохарактеристика представника основної групи містить окремі негативні оцінки, що вказує на низьку самооцінку й бравату своїми недоліками. Це положення підтверджує порівняння "Я-реального" та "Я-ідеального" за методикою Т. Лірі. У профілі провідних тенденцій взаємодії з оточуючими у представників основної групи привалює агресивно-домінантний стиль взаємин, не прийняття позиції покори та залежності. Ці особи агресивні та підозрілі, не схильні до проявів альтруїзму. Різниця між "Я-реальним" та "Я-ідеальним" на рівні порівняння середнього арифметичного зовсім не велика, але в індивідуальних профілях вона присутня (середнє стандартне відхилення 2,3 бала, в три рази більше, ніж у контрольній групі – 0,7 бала). Представники контрольної групи, будучи соціально адаптованими, констатують при описі "Я-реального" схильність до домінування, яка властиве підлітково-юнацького віку. Коефіцієнти домінування та дружелюбності за тестом Т. Лірі неповнолітніх основної та контрольної групи відрізняються на рівні достовірності $> 0,05\%$. Виявлена суттєва різниця ($\epsilon < 0,01$) між самооцінкою неповнолітніх основної групи та їх експертною оцінкою працівниками КМСД. Методика дослідження самоповаги В.В.Століна та С.Р.Пантілеєва надає можливість констатувати, що загальний рівень самоповаги у представників контрольної групи вищий за всіма параметрами. Найбільш високі з них – самоповага й симпатія до себе.

Достовірні відмінності між групами, які порівнюються, мають місце за всіма шкалами, але найбільш виразні за такими шкалами, як самовпевненість, самоприхильність, внутрішня конфліктність й самозвинувачення (рівень достовірності відмінностей за критерієм Пірсона $< 0,01$). Представники основної групи в середньому надмірно впевнені в собі й самоприхильні, що свідчить про брак самокритичності. Таке заперечення дійсності призводить до високого рівня внутрішньої конфліктності, яка парадоксально сполучена з низьким рівнем самозвинувачення. Слід зауважити, що в контрольній групі варіативність даних не дуже висока, що вказує на більшу однорідність цієї групи. Основна група, навпаки, вирізняється високою варіативністю даних, які за деякими показниками змінюються більш, ніж на 30 %. Це свідчить про важливість саме індивідуальної профілактично-коригувальної роботи з ними.

Серед досліджуваних неповнолітніх безпідставне (невротичне) переживання провини не виявлено. У всіх досліджуваних в анамнезі присутні конкретні аморальні та протиправні дії. Але інтенсивність переживання провини у них різна. Серед представників основної групи більшість переживає провину за конкретні дії, у контрольній групі домінує генералізоване відчуття провини.

Відчуття провини перед потерпілою особою в обох групах респондентів виражене найменше. Про неї вони намагаються не думати: їм шкода себе та рідних, яких вони (на їх думку) осоромили, але останнє більше стосується неповнолітніх з контрольної групи, для яких стосунки з рідними є значущими.

Такі теоретичні конструкти, як "Я-концепція", "механізм психічного захисту", "локус контролю" мають значну цінність для розуміння людини, зокрема неповнолітніх правопорушників, надання їм цілеспрямованої психологічної допомоги з метою формування адекватної самооцінки, прагнення змінювати себе на краще. Важливими засобами такої допомоги можуть стати психологічний аналіз проступків неповнолітніх правопорушників, заснований на вчинковій парадигмі (С.Л. Рубінштейн, В.А. Роменець, В.О. Татенко), й рефлексивний тренінг особистісного зростання, запропонований Л.І. Мороз.

Потреба в систематичній рефлексії зумовлена низьким рівнем розвитку самосвідомості неповнолітніх правопорушників, необхідністю враховувати феномени психологічної захищеності й психічного захисту, наявність неусвідомлених захисних механізмів та більш-менш свідомих стратегій подолання негарздів. Їх вирізняє рівень усвідомлення, адекватність обставинам, ефективність. Вважається, що наявність автоматичних захисних реакцій зумовлює регрес і соціальну дезадаптацію особистості, унеможлиблює конструктивний вихід з ситуації морального вибору.

Результати емпіричного дослідження неповнолітніх, схильних та не схильних до правопорушень, свідчать про те, що перші сприймають світ як небезпечний й налаштовані на самозахист. Відсутність відчуття соціальної та психологічної захищеності активізує в них дію несвідомих, регресивних механізмів психічного самозахисту та ігнорування критики. Водночас фіксується зниження рівня самоконтролю, зростає схильність до девіантної поведінки (за методикою О.М. Орлова). У неповнолітніх, схильних до правопорушень, переживання провини мало виражене й корелює з неадекватно високою самооцінкою, екстраверсією, низькою сенситивністю, тенденцією до домінантно-незалежних стосунків, конфліктом з матір'ю. В їх узагальненому профілі провідних механізмів психологічного захисту (за Р. Плутчіком) домінують механізми витиснення, регресії та проєкції. Противаг цим тенденціям у вигляді почуттів сорому, провини, не виявлено.

З огляду на ідеї проактивного управління криміногенною ситуацією доцільним вбачається у контексті соціально-екологічного підходу при профілактиці правопорушень неповнолітніх необхідне гармонійне поєднання загальної та індивідуальної профілактики. Рання профілактика тлумачиться як сукупність здійснюваних державними органами і громадськими організаціями заходів для покращення умов життя та виховання неповнолітніх у випадках, коли зовнішні обставини загрожують їх нормальному розвитку; знешкодження джерел антисоціального впливу на них; корекції розвитку особистості неповнолітніх, які мають девіантну поведінку.

На підставі аналізу понад 120 опублікованих за останні 10 років англійською мовою профілактичних програм

зроблено висновок про неможливість оцінити ефективність більшості з них через відсутність чітких кількісних і якісних критеріїв оцінки, аргументів на користь причинно-наслідкового зв'язку між проведеними заходами та рівнем злочинності. Останнє змушує активізувати зусилля щодо підвищення рівня професійної компетентності тих, хто здійснює оперативну-розшукову діяльність у молодіжному середовищі або проводить профілактичну роботу.

Профілактична діяльність потребує насамперед юридичних, психологічних і педагогічних знань, умінь та навичок. Варто звернути увагу на недостатній рівень підготовленості працівників КМСД саме до профілактичної діяльності. Їм бракує зовнішньої та внутрішньої мотивації, чіткого розуміння реального та бажаного стану предмета діяльності (ним може бути окрема особа, сім'я, мала група, громада, територія, що обслуговується, в'язничні категорії населення тощо). Криміногенна ситуація, оцінка стану предмета діяльності та наявних ресурсів суб'єкта визначають вибір цими працівниками засобів впливу на предмет діяльності. Після безпосереднього впливу необхідно оцінити результат, ефективність діяльності, за необхідності внести у цю діяльність потрібні корективи.

Результативність проактивної моделі профілактики насамперед залежить від якості обліку та аналізу соціальних дисфункцій. Найбільш істотні недоліки у вирішенні цих завдань зумовлені браком достовірних даних для аналізу, ненадійністю прогнозів. Ці труднощі виникають через відсутність методики опрацювання фактів і закономірностей, брак ідей, які б могли впливати на криміногенну ситуацію на загальнодержавному та місцевому рівнях. Аналогічні проблеми виникають і при індивідуальній профілактиці, яка ставить високі вимоги до рівня компетентності суб'єкта профілактики, організаційно-методичного забезпечення КМСД. Ці проблеми зумовлені: а) браком методичних розробок, що визначають зміст і порядок проведення профілактичної роботи; б) недостатнім рівнем професійної майстерності практичних працівників КМСД через брак знань з педагогіки та психології; в) низьким рівнем взаємодії та неузгодженістю дій при вирішенні спільних завдань з іншими суб'єктами профілактики правопорушень неповнолітніх.

Розглянуто відмінності індивідуальної, групової та комплексної профілактики. Проаналізовано можливості застосування методики рефреміну для індивідуальної та групової профілактичної роботи з неповнолітніми, зокрема для спонукання неповнолітніх правопорушників до переосмислення своїх вчинків та усвідомлення їх негативних наслідків одночасно з показом переваг участі у соціально-позитивній діяльності.

Залежно від того, наскільки неповнолітній довіряє ініціаторові профілактичної роботи, для опрацювання можна застосувати три різні формати взаємодії: 1) *конфіденційний* – один на один; 2) *псевдогруповий* (у присутності інших неповнолітніх, аж до участі у повномасштабному "колі примирення"); 3) *груповий тренінг* (рефлексивний – за змістом й особистісного зростання – за метою), який є не тільки ретроспективним (таким, що відтворює події минулого), а й конструктивним, спрямованим на моделювання теперішнього і майбутнього. Перша форма заснована на здатності неповнолітнього скористатися допомогою іншої людини при аналізі своїх вчинків та переживань. Для цього потрібні довіра, авторитет, прагнення бути чесним перед собою. Дві інші форми роботи використовують ресурси групової зони найближчого розвитку. Всі ці форми можуть застосовуватися послідовно або окремо й незалежно одна від іншої.

На етапі підготовки неповнолітніх до участі в "колі примирення" здобувачем проводилося стандартизоване інтерв'ю "Хто винен?", яке дозволило розділити респондентів на тих, хто визнає свою провину за конкретні протиправні дії (44 %), та тих, хто її заперечує (56 %). Потім вони залучалися до рефлексивного психологічного аналізу власних вчинків і розроблення програми реінтеграції до громади, в тому числі шляхом участі у "колі примирення" з потерпілим. Усі 100 % неповнолітніх, які погодилися на рефлексивний аналіз їхніх вчинків, не тільки визнали себе винними, але й пережили катарсис. Згодом всі вони взяли участь у "колі примирення", у результаті якого щиро розкаялися у вчиненому й отримали прощення потерпілих. Неповнолітні, які заперечували свою провину, відмовилися від рефлексивного аналізу їх вчинків. Формально вони стали учасниками "кола примирення", але не змогли порозумітися з іншими. Їм було рекомендовано взяти участь у рефлексивному тренінгу особистісного зростання. Наприкінці тренінгу рівень загальної інтернальності його учасників зріс на 12 %, що свідчить про зростання готовності приймати на себе відповідальність за стан стосунків, успіхи та невдачі. Морфологічний тест життєвих цінностей, методика дослідження ціннісних орієнтацій М. Рокича, методика рівня суб'єктивного контролю свідчать про те, що система цінностей досліджуваних неповнолітніх не повною мірою відповідає статистичній нормі. Після тренінгу ця система зазнала змін. Зокрема на 20 % підвищився показник локусу контролю себе та свого життя – неповнолітні відчули себе більш здатними визначати власне життя, брати на себе відповідальність за майбутнє, а система термінальних та інструментальних цінностей відповідає віковій нормі.

Подальші перспективи вирішення проблеми зниження рівня правопорушень вбачається у комплексному застосуванні соціально-екологічних і психолого-педагогічних засобів профілактики, підвищенні психолого-педагогічної компетентності працівників КМСД.

Висновки. 1. Переживання неповнолітніми почуття провини має велике значення для формування прагнення виправити завдану шкоду та виправитися, для усвідомлення власної відповідальності за конкретні протиправні.

2. Переживання провини тісно пов'язане з рівнем самосвідомості (самооцінкою, змістом "Я-концепції"), відчуттям власної ідентичності, людської гідності, захищеності й належності до громади, відсутності страху відторгнення та покарання, які тісно пов'язані з відчуттям сорому, які можуть бути невротичними й компенсуватися дією механізмів психічного захисту.

3. У профілі провідних тенденцій взаємодії з оточуючими у представників основної групи привалює агресивно-домінантний стиль взаємин: їм властиві не прийняття позиції покори та залежності, агресивність та підозрливість, неохильність до проявів емпатії та альтруїзму. В їх узагальненому профілі провідних механізмів психологічного захисту домінують механізми витиснення, регресії та проєкції.

4. Запропонована класифікація осіб, що переживають провину, на тих, в кого вона: 1) безпідставна; 2) детермінована конкретними діями. Останні поділяються на тих, хто переживає а) провину за конкретну дію чи бездіяльність; б) провину генералізовану, не пов'язану з конкретними подіями; в) провину перед конкретною особою; г) провину перед широким загалом людей. Окрім того виділено категорії невинуватих і тих, хто не має відчуття провини, хоча підстави для цього існують. Переживання провини заміщують тривожність, гнів на тих, хто їх звинувачує, страх покарання тощо.

5. Рівень підготовленості працівників КМСД саме до профілактичної діяльності є недостатнім. Їм бракує зовнішньої

та внутрішньої мотивації, ясного розуміння реального та бажаного стану предмета діяльності. Структурно-функціональний аналіз профілактичної діяльності, її особливостей стосовно різних об'єктів впливу, рівнів, форм і методів здійснення дозволив уточнити кваліфікаційні вимоги до працівників КМСД виокремити серед них фахівців з профілактичної та оперативно-розшукової діяльності.

6. На підставі аналізу цільових програм профілактики правопорушень обґрунтована доцільність застосування методики рефлексивного психологічного аналізу вчинків, рефлексивного тренінгу особистісного зростання, які придатні для актуалізації конструктивного переживання провини та подолання дії механізмів психічного захисту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сучасні стратегії міліції щодо профілактики правопорушень неповнолітніх : навч. посібн. / За ред. Л.І. Мороз. – К. : Вид. ПОЛИВОДА А.В., 2008. – 210 с.

2. *Ростомова Л.М.* Профілактика правопорушень серед дітей як вид професійної діяльності працівників кримінальної / Л. І. Мороз, Л. М. Ростомова, С.І. Яковенко // Організація профілактики правопорушень та застосування відновного правосуддя в діяльності кримінальної міліції у справах дітей : навчальний посібник. – К., 2009. – С. 19-30.

Подано до редакції 12.03.10

РЕЗЮМЕ

У статті розкрито сутність та особливості переживання провини неповнолітніми, схильними до правопорушень. Запропонована класифікація осіб, які по-різному переживають провину. Розкрита роль самоставлення й механізмів психічного захисту в запереченні провини. Обґрунтовано доцільність використання рефлексивного психологічного аналізу вчинків, програми рефлексивного тренінгу особистісного зростання для сприяння актуалізації конструктивного переживання провини та усвідомлення неповнолітніми, що знаходяться на обліку в КМСД.

Ключові слова: самоставлення й переживання провини, механізми психічного захисту, актуалізація конструктивного переживання провини.

Л.М. Ростомова

ПЕРЕЖИВАНИЕ ВИНЫ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМИ, СКЛОННЫМИ К ПРАВОНАРУШЕНИЯМ

РЕЗЮМЕ

В статье раскрыта сущность и особенности переживания вины несовершеннолетними, склонными к правонарушениям. Предложена классификация лиц, которые по-разному переживают вину. Раскрыта роль самоотношения и механизмов психической защиты в отрицании вины. Обоснована целесообразность использования рефлексивного психологического анализа поступков, программы рефлексивного тренинга личностного роста для содействия актуализации конструктивного переживания вины и осознание несовершеннолетними, находящимися на учете в КМСД.

Ключевые слова: самоотношение, переживание вины, механизмы психической защиты, актуализация конструктивного переживания вины.

L.M. Rostomova

PECULIARITIES OF EXPERIENCING GUILT SENSE BY JUVENILE DELINQUENTS

SUMMARY

The article reveals the essence of experiencing guilt sense by juvenile delinquents; suggests classification of people who experience guilt sense in various ways; shows the role of self-attitude and mechanisms of psychic defense in refuting guilt. The author substantiates expedience of using methods of psychological analysis of actions, programs of reflexive training of personal growth for reinforcing actualization of constructive experiencing guilt sense by juvenile delinquents.

Keywords: self-attitude, guilt sense, mechanisms of psychological defense, actualization of constructive experiencing guilt sense.
